

УДК (477.83)(0.067)«1865/1904»

Maria KONOPKA

LWOWSKIE WYDANIA NA CZARNEJ LIŚCIE ROSYJSKIEJ CENZURY W LATACH 1865–1904

Na liście ksiązek niedopuszczonych przez cenzurę rosyjską (około 967 ksiązek) znajdowały się zarówno dzieła literackie, jak i naukowe, religijne, książki dla dzieci i młodzieży. Najczęściej grupę «zakwestionowanych w całości» stanowiły dzieła historyczne, głównie dotyczące historii Polski. Książki o tej tematyce z góry były skazane na skreślenie. Wydania z literatury pięknej trafiały na listy zakazanych wydań zarówno ze względu na autora (utwory A. Mickiewicza, J. Słowackiego, T. Lenartowicza), jak i z powodu tematyki odnoszącej się do kwestii narodowych. Poznanie rozmiarów i efektów działalności cenzury rosyjskiej wobec lwowskich edycji pozwoli wskazać zakres tematyczny odrzucanych dzieł oraz wskazanie tych z lwowskich nakładców, którzy mimo podejmowanych starań nie zdolali dotrzeć z częścią swych tytułów do czytelnika w zaborze rosyjskim.

Słowa kluczowe: księgarnie sortymentowo-nakładowe Lwowa, cenzura, XIX wiek.

Częściowe swobody, jakie Galicji przyniosła era autonomii, wpłynęły na ożywienie rynku książki we Lwowie. Nowe możliwości i potrzeby potencjalnych odbiorców – polonizacja administracji i szkolnictwa, swoboda stowarzyszeń – sprawiły, że w mieście pojawiły się nowe księgarnie sortymentowo-nakładowe, działalność wydawniczą podjęły licznie zakładane towarzystwa, redakcje czasopism, instytucje. Złagodzenie przepisów cenzuralnych – zmiana z cenzury prewencyjnej na represyjną – dawało nakładcom pewną swobodę w kształtowaniu repertuaru wydawniczego, stwarzały szansę na zwiększone zamówienia ze strony polonizowanych szkół, inicjatyw społecznych, rozwijających się instytucji naukowych, kulturalnych. Obok czynnych firm, jak np. Karola Wilda, pojawiły się nowe placówki, pierwsze już w 1866 roku (Księgarnia Franciszka Henryka Richtera, później H. Altenberga), w następnym roku księgarnie założyli: Władysław Gubrynowicz do spółki z Władysławem Schmidtem, Gustaw Seyfarth wspólnie z Damianem Czajkowskim, a przybyły z emigracji Adam Dominik Bartoszewicz rozpoczął działalność wydawniczą – Wydawnictwo Biblioteki Mrówki, który od 1872 r. prowadził Księgarnię Polską. Korzystając z wprowadzonej liberalizacji przepisów cenzuralnych nakładcy podejmowali działania mające zapewnić im możliwość utrzymania się na rynku, ale w realizowanym repertuarze uwzględniali potrzeby różnych odbiorców społeczeństwa polskiego. Finansowali edycje dzieł polskich romantyków, liczne publikacje z historii, geografii Polski, czy dotyczące aktualnych problemów społecznych, oświatowych. Z bogatej liczby ukazujących się

pozycji tylko część tytułów mogła trafić na rynek warszawski regulowany surowymi przepisami prewencyjnej cenzury rosyjskiej.

Cenzura w zaborze austriackim w dobie autonomii galicyjskiej opierała się na przepisach ustawy prasowej z 1862 r. oraz ustawy o postępowaniu karnym w sprawach prasowych z 1873 r., której przepisy obowiązywały do 1918 roku¹. Bardziej liberalne regulacje prawne w zakresie kontroli słowa drukowanego nakładały na wydawców odpowiedzialność za publikowane treści. Konfiskaty następowały zwykle w przypadku krytyki władz państwowych i dworu cesarskiego, obrazę uczuć religijnych, rozbudzanie nienawiści narodowościowej, klasowej, religijnej, agitacji socjalistycznej, czy pornografii. Częściej ingerencji podlegały druki ukraińskie, teksty o antypolskim i antyżydowskim wydźwięku, jak i antysemityczne druki polskie, które zdaniem cenzury naruszały zasady współżycia między narodami.

Nowe możliwości galicyjskich nakładców stały się barierą w swobodnej wymianie swych edycji z księgarzami zaboru rosyjskiego. Wydawcy i autorzy z zaboru austriackiego starali się nie wchodzić w konflikt z urzędnikami Warszawskiego Komitetu Cenzury. Wydawnictwa realizowane z myślą o rynku zaboru rosyjskiego uwzględniały tamtejsze regulacje prawne. Nakładcy pragnęli w ten sposób zminimalizować ryzyko strat finansowych ponoszonych w wyniku negatywnych decyzji władz cenzury warszawskiej. Przy wydawnictwach seryjnych realizowano nawet wariantowe tytuły, którymi zastępowano tomiki mogące budzić zastrzeżenia.

Prewencyjna cenzura w zaborze rosyjskim uległa po 1864 r. wyraźnemu zaostreniu. Działalność cenzorów podporządkowana była Warszawskiemu Komitetowi Cenzury, który od 1867 r. podlegał kuratorom rosyjskiego Okręgu Naukowego Warszawskiego. Zajmował się on kontrolą rękopisów złożonych do druku oraz książek sprowadzanych zza granicy, natomiast prasa, lokalna i zagraniczna, pozostawała w gestii Wydziału Druków Periodycznych. Od 1869 r. władze carskie powołały do życia jedną instytucję do sprawowania kontroli rynku książki – Warszawski Komitet Cenzury², który swym nadzorem obejmował wszystkie druki – zarówno wydawane w Warszawie, jak i zagraniczne. Do jego obowiązków należała też kontrola miejscowych drukarni, litografii, księgarni i innych instytucji kulturalnych (np. teatrów).

Przepisy cenzury w jednakowym stopniu dotyczyły dzieł wydawanych w zaborze rosyjskim, jak importowanych. Te ostatnie podlegały ściślejszemu nadzorowi Komitetowi Cenzury Zagranicznej w Petersburgu i obejmowały wszystkie wydawnictwa – książki, broszury, periodyki – zarówno te sprowadzane przez instytucje rządowe, jak i księgarnie czy osoby prywatne. Książki niebudzące zastrzeżeń cenzora trafiły do odbiorcy, pozostałe przekazywano do Komitetu, który podejmował decyzję o dopuszczeniu, lub odrzuceniu sprawdzanego wydawnictwa.

¹ Przepisy cenzury austriackiej zobowiązywały nakładcę do złożenia w prokuraturze egzemplarza obowiązkowego przed wprowadzeniem go do obiegu, w przypadku książek termin wynosił 8 dni. Druk uznany za nieprawomyślny był wstrzymywany, o czym powiadamiano sąd, ten z kolei w ciągu ośmiu dni musiał rozpatrzyć wniosek prokuratora. Dodatkowo nowelizacja ustawy z 1894 r. zobowiązywała prokuratora do wskazania konkretnych fragmentów tekstu niezgodnych z obowiązującym prawem.

² Warszawski Komitet Cenzury (Warszawskij Cenzurnyj Komitet), podporządkowany Zarządowi Głównemu do Spraw Druku przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych w Petersburgu.

W przypadku zakwestionowania fragmentów książka mogła trafić do obiegu po zamalowaniu bądź wycięciu odpowiednich fragmentów³. Wydawnictwa zakwestionowane w całości były odsyłane do nadawcy na koszt adresata i wpisane na listy zakazanych w całości⁴. Cenzura prewencyjna wydawnictw zagranicznych była szczególnie czujna wobec druków z zaboru austriackiego (także emigracyjnych) ze względu na treści edytowane w warunkach względnej swobody druku i dowodziła ostrych restrykcji wobec dzieł importowanych, większych niż w przypadku produkcji miejscowej. Podstawowym zadaniem władzy cenzorskiej było strzec czystości wiary chrześcijańskiej, nietykalności władzy i szacunku dla dworu carskiego i podstawowych praw każdego obywatela. Zakazana była tym samym wszelka krytyka aparatu administracyjnego państwa i panujących w nim stosunków społecznych.

W latach 1865–1904 sprowadzono do Cesarstwa blisko 15 000 publikacji polskojęzycznych wydanych poza granicami Królestwa Polskiego⁵. Dla warszawskiego rynku księgarskiego największe znaczenie miały kontakty z nakładcami galicyjskimi. Ich oferta stanowiła aż 72,2% wszystkich sprowadzanych druków polskojęzycznych. Trwałość kontaktów z odbiorcami zaboru rosyjskiego ułatwiała zapewne galicyjskim wydawcom dostosowywać swoją ofertę (przynajmniej częściowo) do wymagań zewnętrznej cenzury rosyjskiej, która dopuściła do obiegu 73,3% nadesłanego sortymentu. Bogata galicyjska oferta eksportowa, zapewne na skutek ostrożności samych wydawców, stanowiła zaledwie 30% całego jej dorobku⁶. Decydującą rolę wśród galicyjskich ośrodków odgrywały dwa najważniejsze – Kraków i Lwów, skąd pochodziło 90% wszystkich druków sprowadzonych z zaboru austriackiego⁷. Średnio rocznie nadsyłano ze Lwowa ok. 95 publikacji, z których część, choć nieznaczna w stosunku do całego transportu, była zakwestionowana w całości⁸.

Nakładcy lwowscy na przestrzeni lat 1865–1904 wysłali do zaboru rosyjskiego 3427 publikacji książkowych (bez czasopism i kalendarzy). Duża ich część trafiła na rynek bez zastrzeżeń cenzury (2163), inne, w liczbie 339 egzemplarzy, władze rosyjskie dopuściły warunkowo, po usunięciu zakwestionowanych fragmentów⁹.

³ O wydawnictwach dopuszczonych na rynek przez rosyjską cenzurę po usunięciu z tekstu zakwestionowanych fragmentów pisze szerzej J. Kostecki, M. Rowicka, *Dozwoleno s iskluczenijem. Ingerencje cenzury zagranicznej w latach 1869–1900*. [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne. Studia z historii czytelnictwa*, T. 1. Pod red. J. Kosteckiego i A. Brodzkiej, Warszawa 1993, s. 269–299.

⁴ J. Kostecki, *Materiały do dziejów carskiej cenzury zagranicznej 1830–1914*, Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej 2001, nr 1, s. 22.

⁵ Publikacje te pochodziły ze 163. ośrodków, w tym: 40 z ośrodków zaboru austriackiego, 39 z zaboru pruskiego, 80 z zagranicy i 4 z terenu Królestwa Polskiego. Zob. J. Kostecki, *Publikacje importowane na rynku księgarskim zaboru rosyjskiego w latach 1865–1904, z problemów geografii kontaktów*. [w:] *Książka i prasa w systemie komunikacji społecznej, przeszłość, dzień dzisiejszy, perspektywy*. Pod red. M. Judy, Lublin 2002, s. 52–53.

⁶ J. Kostecki, *Publikacje importowane na rynku księgarskim...*, s. 53.

⁷ Ibidem, s. 54.

⁸ Ibidem.

⁹ Rozbieżność pomiędzy podanymi liczbami a ustaleniami J. Kosteckiego, *Trudny proces przenikania. Cesarska cenzura zagraniczna wobec importu publikacji w języku polskim w latach 1865–1904*, Warszawa 2011, s. 257, wynika z pominięcia w niniejszym opracowaniu wydań ogłoszonych przed erą

Przedmiotem zainteresowania niniejszego szkicu będą tylko te z lwowskich publikacji, które nie zyskały akceptacji cenzury rosyjskiej i jako szkodliwe w całości zostały zakwestionowane. Zastrzec też należy, że w analizach pominięto kalendarze oraz czasopisma, zazwyczaj poszczególne numery różnych tytułów. Uwzględniono wyłącznie wydawnictwa książkowe lwowskich nakładców. Ogółem na listach dzieł zabronionych do rozpowszechniania znalazło się (według przyjętych kryteriów) 925 pozycji. Stanowiły one 27% ogółu wysłanych ze Lwowa dzieł. Liczba odrzuconych pozycji wahała się od kilku do kilkunastu pozycji w latach sześćdziesiątych i początku lat siedemdziesiątych. W miarę zwiększania się eksportu lwowskich edycji wzrastała liczba tytułów wykazywanych jako zakazane i wahała się od 33 w 1883 r. do 43 w 1901 r., choć ich liczba różnie kształtowała się na przestrzeni lat. Były one wypadkową wielkości produkcji w danym roku, liczby wysyłanych dzieł, ale też wynikiem nietrafionych decyzji nakładców, czy przesadnie wyostrzonej uwagi rosyjskich cenzorów. Lwowscy nakładcy, zabiegając o pozyskanie chłonnego rynku warszawskiego, byli zmuszeni uwzględniać przepisy rosyjskiej cenzury, ale nie ustrzegło ich to jednak przed częściowymi niepowodzeniami.

Książki do zaboru rosyjskiego wysyłali nakładcy różnych kategorii: zawodowi (księgarze, drukarze, wydawnictwa), redakcje czasopism, towarzystwa, instytucje a także indywidualni nakładcy prywatni, czyniąc to zapewne za pośrednictwem księgarzy-sortymentystów. Szczególną aktywność w eksporcie książek wykazywały firmy księgarskie, stąd ich edycje najczęściej znajdujemy w wykazach pozycji w całości zakwestionowanych przez rosyjską cenzurę. Ścisłą i systematyczną współpracę z księgarzami warszawskimi wykazywały wiodące firmy Lwowa: Księgarnia Gubrynowicza i Schmidta (109 pozycji), Księgarnia Polska¹⁰ (72 poz.), Księgarnia K. Wilda (33), Księgarnia Seyfartha i Czajkowskiego (28), Księgarnie H. Altenberga (26) i Księgarnia F. H. Richtera (18). Ich eksport wahał się od 109 do 18 pozycji. W konflikt z cenzurą rosyjską weszli również właściciele mniejszych firm: Kaźmirz S. Jakubowski, Klemens Łukaszewicz, Paweł Starzyk, Stanisław Köhler, Władysław Bełza oraz antykwariusze – Zelman Igel, Israel Leon Pordes, R. Landau. Ogółem nakładcy tej kategorii trafili na listy książek w całości zakazanych z 339 tytułami.

Z innych zawodowych nakładców Lwowa książki wysyłały także wydawnictwa (50), drukarze (47). Współpracę z księgarzami Warszawy podejmowały również liczne towarzystwa (148 pozycji), z których szczególną aktywnością na tym polu wykazywały się m. in.: Towarzystwo Pedagogiczne (28 zatrzymanych pozycji), Macierz Polska (22). W mniejszym stopniu w konflikt z cenzurą rosyjską, co związane było z ich ograniczoną działalnością wydawniczą, weszły redakcje czasopism (36 pozycji) instytucje (27) i zgromadzenia zakonne (10).

Na uwagę zasługują też nadsyłane do Warszawy transporty książek zrealizowanych kosztem autorów, czy osób prywatnych, w czym zapewne

autonomiczną oraz tytułów ogłoszonych wprawdzie z adresem Lwów, ale sfinansowanych przez obcych nakładców.

¹⁰ Książki do zaboru rosyjskiego wysłali kolejni właściciele Księgarni Polskiej: Adam Dominik Bartoszewicz – 41 książek; wdowa Lea Klotylda Bartoszewiczowa – 5; Bernard Połoniecki – 26 pozycji.

pośredniczyli zawodowi sortymentyści. Z edycji tej grupy nakładców cenzura warszawska nie dopuściła do obiegu 170 pozycji, tym samym należała ona do drugiej pod względem liczby odrzucanych tytułów¹¹.

Oferta wysyłanych ze Lwowa książek obejmowała dzieła naukowe i popularnonaukowe oraz literaturę piękną. Znacznie częściej zastrzeżenia cenzorów budziły prace naukowe i popularnonaukowe oraz religijne, z których zakwestionowano w całości 558 pozycji, choć proporcje druków z poszczególnych działów były różne i wahały się od 123 do kilku pozycji.

Przedmiotem szczególnej uwagi i czujności cenzorów były publikacje o tematyce historycznej, w efekcie trafiały one najczęściej na listy w całości zakwestionowanych pozycji (123 pozycje, 13,3%). Zakazem objęte były przede wszystkim prace odnoszące się do historii Polski, zarówno te dotyczące nieodległej przeszłości, XVIII i XIX wieku, ale i epok dawniejszych. Decyzją cenzury nie trafiły do sprzedaży, np. dzieło Leopolda Leona Sawaszkiewicza¹² przybliżające wyprawę wojsk polskich na Moskwę w XVII i XIX wieku, czy Antoniego Świątkiewicza¹³ opisujące bitwę smoleńską. Kwestionowane były również teksty nawiązujące do odległych czasów świetności Rzeczypospolitej, np. poświęcone sylwetce Kazimierza Wielkiego autorstwa Lucjana Tatomira¹⁴, czy przypominające wydarzenie chrztu Litwy tegoż autora¹⁵. Zakazem zostały też objęte dzieła odnoszące się do wydarzeń dotyczących Polski XVIII w. Na listy trafiły publikacje na temat Sejmu Czteroletniego¹⁶ i Konstytucji 3 Maja, m.in. Ludwika Finkla, Waleriana Kalinki¹⁷ oraz Powstania Kościuszkowskiego¹⁸. Nawet jubileuszowe wydanie z okazji pięćsetlecia Uniwersytetu Jagiellońskiego Konstantego Wojciechowskiego, *Uniwersytet Jagielloński i jego dzieje, w pięćsetną rocznicę jego założenia*¹⁹ stanowiło w opinii cenzorów rosyjskich treści niebezpieczne dla Rosji. Zastrzeżenia wzbudziła zapewne dedykacja nakładcy – Macierzy Polskiej – podkreślająca zasługi Uczelni, «najstarszego ogniska wiedzy i oświaty polskiej» (s. 3), oraz przypomnienie sylwetek jej fundatorów i znanych polskich uczonych.

Publikacje odwołujące się do wydarzeń powstańczych, rewolucyjnych, i to bez względu na teren ich występowania, były konsekwentnie uznawane przez cenzurę rosyjską za niebezpieczne i jako takie wpisywane na listy dzieł w całości zabronionych do rozpowszechniania. Cenzura rygorystycznie skreślała pozycje

¹¹ Część zakwestionowanych przez rosyjską cenzurę – 102 poz. – nie miała uwidocznionego nakładcy.

¹² L. L. Sawaszkiewicz, *Porównanie wypraw na Moskwę Żółkiewskiego i Napoleona*, wyd. 2, Lwów, Wydawnictwo «Mrówki», 1871.

¹³ A. Świątkiewicz, *Ostatni szturm na Smoleńsk r. 1611*, Lwów, nakł. W. Hoschek i Sp., 1892.

¹⁴ L. Tatomir, *O królu Kazimierzu Wielkim. Wykłady popularne*, Lwów, K. Wild, 1868.

¹⁵ L. Tatomir, *Chrzest Litwy, w pięćsetletnią rocznicę tego zdarzenia dziejowego*, Lwów, nakł. Macierz Polska, 1886.

¹⁶ E. Łuniński, *Sprawa żydowska w czasie Sejmu Wielkiego*, Lwów, Tow. «Przymierze Braci», 1891; A. Sokołowski, *O Sejmie Czteroletnim*, Lwów, nakł. Tow. im. St. Staszica, 1891.

¹⁷ L. Finkiel, *O Konstytucji 3-go Maja. W setną rocznicę jej nadania*, Lwów, nakł. Macierz Polska, 1891; W. Kalinka, *Konstytucja 3 Maja. (Kwiecień–czerwiec 1791). Stosunki europejskie i przygotowanie w Warszawie do Konstytucji 3 Maja. Zamach stanu*, Lwów, nakł. Seyfarth i Czajkowski, 1888.

¹⁸ J. Zajączek, *Historia rewolucji 1794 r. Przekł. z oryginału franc. H. Kollątaja*, Lwów, Księgarnia Polska, 1882.

¹⁹ Tytuł ukazał się nakładem Macierzy Polskiej w 1900 r.

tematycznie odnoszące się do zrywów powstańczych Polaków – wydarzeń poznańskich z 1848 r., Powstania Styczniowego czy Listopadowego. Te treści zdecydowały, że w całości zakwestionowano prace m. in. Kazimierza Rakowskiego o powstaniu poznańskim z 1848 roku²⁰, czy poświęcone Powstaniu Styczniowemu autorstwa np. Franciszka Gawrońskiego, Bolesława Limanowskiego²¹.

Z tych samych powodów listy zakazanych wydawnictw lwowskich dopełniały edycje pamiętników i wspomnień z wydarzeń powstań narodowych, np. wspomnienia Stefana Garczyńskiego²², ogłoszone z okazji 50-tej rocznicy Powstania Listopadowego, czy *Zbiór pamiętników do historii powstania polskiego z r. 1830/31* (nakł. A. Rayski, 1882) oraz wspomnienia uczestników wydarzeń 1863 roku – Walerego Przyborowskiego, Aleksandra Zdanowicza²³.

Obawy cenzury rosyjskiej przed narodową tematyką powodowały skreślenia tekstów przypominających sylwetki sławnych Polaków z odległej nawet przeszłości, bohaterów narodowych związanych z dawnymi wydarzeniami (np. Stefana Czarnieckiego²⁴), ale przede wszystkim osób uczestniczących w pracach naprawy Rzeczypospolitej w XVIII w. – Hugona Kołłątaja, Stanisława Staszica, Tadeusza Kościuszki²⁵. Podobne decyzje zapadały w przypadku opracowań dotyczących ostatniego króla Polski, Stanisława Augusta Poniatowskiego²⁶.

Z tych samych względów cenzura rosyjska nie dopuszczała na swój rynek całościowych opracowań z historii Polski. Taką decyzję podjęto m.in. w odniesieniu do *Dziejów Polski* Józefa Szujskiego²⁷, *Historia narodu polskiego od początku aż do teraźniejszości* C. Goehringa²⁸, czy popularnej pracy Henryka Schmitta *Dzieje Polski od jej początków aż do dni naszych*²⁹.

²⁰ K. Rakowski, *Powstanie poznańskie w 1848 r.*, Lwów, nakł. Towarzystwo Wydawnicze, 1900.

²¹ F. Gawroński, *Rok 1863 na Rusi*. [T. 1]. *Ruś Czerwona i Wschód*, Lwów, H. Altenberg, 1902; B. Limanowski, *Historia ruchu narodowego od 1863 do 1864 r.*, T. 1-2, Lwów, Księgarnia Polska, 1882; tegoż, *Stuletnia walka narodu polskiego o niepodległość*, Lwów, nakł., F. Niederreiter, 1894.

²² S. Garczyński, *Wspomnienia z czasów wojny narodowej polskiej 1831 roku i Sonety wojenne*, Lwów, Księgarnia Polska, 1881.

²³ W. Przyborowski, *Pamiętniki powstańca z 1863 i 1864 r. (Bończa, Chmieliński, Bosak i Krzywda)*. Wydał i przypisami uzupełnił..., Lwów, Księgarnia Polska, 1881; A. Zdanowicz, *Noc św. Marcina. Wspomnienie z 1863 r.*, Lwów, H. Altenberg, 1902.

²⁴ W. Czermak, *O Stefanie Czarnieckim, sławnym wodzu polskim*, Lwów, Wyd. Macierzy Polskiej, 1896.

²⁵ H. Schmitt, *Książd Hugo Kołłątaj i jego prześladowcy. Szkic biograficzno-krytyczny*, Lwów, nakł. autor, 1873; B. Limanowski, *Książd Hugo Kołłątaj i jego prześladowcy. Szkic biograficzno-krytyczny*, Lwów, nakł. Tow. im. St. Staszica, 1889; M. Błotnicka z Parvich, *Zywoť Tadeusza Kościuszki*, Lwów, nakł. Tow. im. St. Staszica, 1889.

²⁶ W. Ostrożyński, *Sprawa zamachu na Stanisława Augusta z 3 listopada 1771 r. przed sądem sejmowym*, Lwów, nakł. Wł. Łoziński, 1891; W. H. Schmitt, *Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*. T. 1-2, Lwów, nakł. autor, 1868.

²⁷ J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane*. T. 4, cz. 2. *Królowie wolno obrani*. Cz. 3. *Od r. 1748-1795. Dodatek: Dzieje porozbiorowe (1795-1864)*, Lwów 1869.

²⁸ C. Goehring, *Historia narodu polskiego od początku aż do teraźniejszości*, z niem., poprawiona, pomnożona przez J. Szweykowskiego, T. 1-5, Lwów, nakł. autor, 1867.

²⁹ H. Schmitt, *Dzieje Polski od jej początków aż do dni naszych. Zdarzenia ważniejsze z przeszłości narodu polskiego zestawil w potocznym opowiadaniu*, Lwów, nakł. autor, 1869.

Podobne kryteria cenzura rosyjska stosowała w odniesieniu do opracowań dotyczących geografii, szczególnie geografii Polski. Były wśród nich opracowania monograficzne³⁰, wspomnienia z podróży³¹, przewodniki, m.in. po Lwowie³².

Zmiany organizacyjne i programowe zachodzące w galicyjskim szkolnictwie czasów autonomii, jego polonizacja sprawiły, że publikacje z pedagogiki wysyłane do Cesarstwa spotykały się z całkowitym zakazem ich rozpowszechniania (79 poz., 8,5%). Los taki spotykał opracowania przybliżające dzieje polskiego szkolnictwa w poszczególnych prowincjach, np. Antoniego Karbowiaka o szkole pruskiej w ziemiach polskich³³, czy Romana Dmowskiego o szkole rosyjskiej w Polsce³⁴. Zastrzeżenia budziły też prace omawiające dzieje polskiego szkolnictwa, jak np. Alfreda Szczepańskiego *Szkoły w Polsce*³⁵ przedstawiającą rozwój oświaty w Polsce od XIV w. do 1866 roku, ze szczegółowo omówionymi założeniami reformy Komisji Edukacji Narodowej, czy Antoniego Karbowiaka *O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji Edukacyjnej Narodowej*, (1893).

Na listy cenzury trafiły też rozprawy przybliżające zasady postępowania dydaktycznego i wychowawczego, np. Edmunda Gergowicza, *Dydaktyczno-pedagogiczne rozprawy* (nakł. autor, 1876) czy Bronisława Trzaskowskiego, *Szkice pedagogiczne* (nakł. Tow. Pedagogiczne, 1895). Autor *Skiców* podejmował kwestie wychowania i wykształcenia młodzieży, ludu i kobiet. Zastrzeżenia mógł wzbudzić rozdział 7., w którym podkreślał znaczenie wychowania młodzieży w duchu narodowym, a za główne zadanie wychowawców młodzieży «ujarzmionego narodu» uważał budzenie uczuć patriotycznych (s. 42). Takie przesłanie i wymowa ideowa rozprawy nie mogła zyskać akceptacji cenzury. Zagrożenia dla rosyjskiej polityki oświatowej upatrywano w rozpowszechnianiu treści przybliżających czytelnikowi obowiązujące w Galicji przepisy szkolne w opracowaniu Mieczysława Baranowskiego³⁶.

Wśród odrzuconych pozycji znalazła się publikacja księdza katolickiego, dr Alojzego Jougana *O nadzorze domowym młodzieży*³⁷ podejmująca kwestie wychowania moralnego i religijnego. Przyczyną takiej decyzji mogły być przywołane w tekście wspomnienia powstańca L. Chodźki (s. 18) oraz położenie nacisku na intensywną pracę wychowawczą, kształtowanie postawy poświęcenia, «wszak ofiarą i poświęceniem cały nasz naród stoi» (s. 19). Takie wzorce

³⁰ B. A. Baranowski, *Geografia powszechna*, Lwów, nakł. Seyfarth i Czajkowski, 1906.

³¹ A. Kisielewski, *Porzeczce Wisły. Wspomnienia z podróży z kilkunastoma drzeworytami*, 1872; E. Pawłowicz, *Wspomnienia z nad Wilii i Niemna. Studia – podróże*, Lwów, nakł. autor, 1883.

³² S. Kunasiewicz, *Przewodnik po Lwowie z zarysem historycznym miasta, z planem teatru*, Lwów, nakł. K. Wild, 1878.

³³ A. Karbowiak, *Szkoła pruska w ziemiach polskich*, Lwów, nakł. Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych, 1904.

³⁴ R. Dmowski, *Ze studiów nad szkołą rosyjską w Polsce*, Lwów, nakł. Red. «Teki», 1900.

³⁵ A. Szczepańskiego *Szkoły w Polsce*, Lwów, nakł. autor, 1866.

³⁶ M. Baranowski, *Przepisy praktyki szkolnej obejmujące przegląd ustaw szkolnych krajowych i państwowych, regulamin, plany naukowe dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych, statut organizacyjny nauki dopełniającej i przegląd rozporządzeń władz szkolnych*, Lwów, nakł. Gubrynowicz i Schmidt, 1891.

³⁷ A. Jougan, *O nadzorze domowym młodzieży szkolnej. Rzecz czytana na Walnym Zgromadzeniu Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie*, Lwów, nakł. Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych, 1889.

wychowawcze nie były do zaakceptowania dla władz rosyjskich konsekwentnie zwalczających wszelkie przejawy patriotyzmu, wspólnoty narodowej.

Obowiązujący w carskiej Rosji zakaz nauczania historii i geografii Polski leżał u podstaw wpisywania na listę wydawnictw w całości niedopuszczonych do rozpowszechniania prac dotyczących metodyki nauczania tych przedmiotów (np. Stanisław Zarański, *O zmianach koniecznych w nauce dziejów ojczystych*, 1874, Tow. Pedagogiczne). Za niebezpieczne uznano również teksty poświęcone lekturom młodzieży jako czynnika wychowawczego³⁸, głównie ze względu na przywoływane w nich przykłady. Reforma szkolnictwa elementarnego i związane z nią zadania były podejmowane przez środowisko galicyjskich pedagogów. Rozbieżność spojrzenia na te kwestie decydowała o odrzuceniu publikacji o tej tematyce, jak i podręczników do nauki czytania dla najmłodszych, np. *Plany naukowe dla szkół ludowych pospolitych wraz z instrukcją*, wydane nakładem c.k. Rady Szkolnej Krajowej w 1893, czy *Pierwsza książka do czytania i nauki języka polskiego dla szkół ludowych*, (nakł. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1884).

Przykładem wnikliwej uwagi cenzorów rosyjskich może być wpisanie na listy książek zakazanych w całości pracy Józefa Żulińskiego *O nauczaniu historii naturalnej w szkołach ludowych. Odczyt miany z powodu nowego planu nauki przez Radę Szkolną wydanego* (K. Wild, 1876). Autor omawiał w niej zakres i metodykę nauczania przedmiotu obejmującego botanikę, fizykę, geologię – treści zatem nie odnoszące się do tematyki zastrzeżonej. Powodem odrzucenia mógł być dołączony dodatek 1 (s. 22–23) przynoszący tygodniowy wykaz godzin nauki, w tym i języka ojczystego, w szkołach ludowych i wydziałowych. Dodatkowo plan ten został przygotowany przez Radę Szkolną Krajową.

Praktycznie wszystkie druki szkolne doczekały się ze strony rosyjskiej cenzury całkowitego zakazu wprowadzania ich do obiegu. Podręczniki, bez względu na poziom nauczania i przedmiot, trafiały na listę zakazanych w całości – podręczniki geografii, historii, religii, nauki języka niemieckiego, ortografii polskiej, wypisy, czytanki dla szkół ludowych, gimnazjalnych czy realnych.

Zastrzeżenia cenzury rosyjskiej dotyczyły również publikacji z literaturoznawstwa. Rozwój badań filologicznych w Galicji przyniósł szereg opracowań monograficznych poświęconych polskim twórcom. Obok nich powstawały mniejsze objętościowo, tzw. portrety literackie, analizy poszczególnych utworów, biografie pisarzy. Z wysyłanych do zaboru rosyjskiego lwowskich wydań z zakresu wiedzy o literaturze zakwestionowanych zostało 44 pozycje (4,8%). Druki te podlegały zakazowi częściej niż inne, ale z różnym natężeniem na przestrzeni lat³⁹. Podstawą skreślenia części tytułów stawały się nazwiska autorów, którym były one poświęcone. Taki los spotkał publikacje omawiające życie i twórczość Adama Mickiewicza, licznie ogłaszane z okazji setnej

³⁸ K. J. Nitman, *Literatura dla młodzieży jako czynnik wychowawczy w domu i w szkole, przegląd wydawnictw z ostatnich lat kilku*, Lwów, nakł. H. Altenberg, 1893; F. Próchnicki, *O czytaniu ważniejszych utworów literackich przez uczniów szkół średnich*, lwów, nakł. autor, 1897.

³⁹ P. Szreter, *Import wydawnictw zakwestionowanych w latach 1897–1914 w świetle danych cenzury rosyjskiej*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa pod red. J. Kosteckiego*, Warszawa 1991, s. 227.

rocznicy urodzin wieszca, np. autorstwa Władysława Bełzy⁴⁰, Antoniego Mazanowskiego⁴¹, Józefa Tretiaka⁴². Podobne decyzje zapadły odnośnie opracowań dotyczących Juliusza Słowackiego⁴³, Zygmunta Krasieńskiego⁴⁴. Obok monografii wieszczów skreślane też były teksty dotyczące innych poetów polskich XIX w., np. Teofila Lenartowicza⁴⁵, Kornela Ujejskiego⁴⁶. Do obiegu nie zostały dopuszczone prace poświęcone życiu i twórczości Stanisława Wyspiańskiego autorstwa Antoniego Potockiego, czy omówienie dramatu *Wyzwolenie* w ujęciu Zygmunta Wasilewskiego⁴⁷. Zakwestionowano również pozycje przybliżające twórczość dawniejszych poetów, np. Jana Kochańskiego⁴⁸, czy Kajetana Koźmiana⁴⁹. Cenzura rosyjska nie dopuściła do obiegu także podręcznikowych opracowań z historii literatury polskiej m. in. Felicji Boberskiej, Hermana Drobnera, Konstantego Wojciechowskiego⁵⁰. Za niebezpieczne uznane zostały także sprawozdania Wydziału Koła Literacko-Artystycznego⁵¹, które przynosiły informacje o działalności towarzystwa, jego członkach, dokonaniach za rok sprawozdawczy. W tych lapidarnych informacjach ujawniała się skala swobód galicyjskich w porównaniu z zaborem rosyjskim, np. w sprawozdaniu za rok 1897/98 odnotowano fakt odsłonięcia pomnika Aleksandra Fredry, wzniesionego staraniem Koła, wraz z wygłoszonymi z tej okazji tekstami, czy obchodach 35-lecia działalności literackiej «poety dzieci» – Władysława Bełzy, którego teksty cenzura kwestionowała.

Z nauk humanistycznych zastrzeżenia cenzorów wzbudziły także prace księgoznawcze (13), z zakresu filozofii (10), sztuki, teatru i muzyki (8+4+11), językoznawstwa (2). Niechętny stosunek władz rosyjskich do podnoszenia oświaty wśród ludu i potrzeb czytelniczych określonych grup odbiorców zdecydował o zakazie rozpowszechniania wydawnictwa poradnikowego poświęconego kwestiom zakładania czytelni ludowych autorstwa Józefa Bałabana⁵² oraz bibliografii

⁴⁰ W. Bełza, *U kolebki wieszca. Żywot Adama Mickiewicza*. Popularnie skreślił..., Lwów, H. Altenberg; 1898.

⁴¹ A. Mazanowski, *Adam Mickiewicz od r. 1829–32. Życie, rozwój umysłowy, geneza dzieł*, Lwów, nakł. autor; 1885.

⁴² J. Tretiak, *Mickiewicz w Wilnie i Kownie. Życie i poezje*, t. 1–3, Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, 1884.

⁴³ A. Małeki, *Juliusz Słowacki, jego życie i dzieła w stosunku do współczesnej epoki*, t. 1–2, Lwów, nakł. autor, 1866.

⁴⁴ J. Bołoz Antoniewicz, «Ostatni» Krasieńskiego, Lwów, nakł. autor, 1889; T. Pini, *Zygmunta Krasieńskiego tzw. «Niedokończony poemat». Próba genezy*, Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, 1896.

⁴⁵ J. Kasproicz, *Lirnik mazowiecki (Teofil Lenartowicz). Szkic literacki przez ...autora «Moskwy wobec Unii i Polski» oraz «Żywota Karola Marcinkowskiego»*, Lwów, nakł. Tow. im. S. Staszica, 1893.

⁴⁶ T. Pini, *Kornel Ujejski. Wspomnienie pośmiertne*, Lwów, nakł. autor, 1897.

⁴⁷ A. Potocki, *Stanisław Wyspiański. Studium literackie*, Lwów, Tow. Wydawnicze, 1902; Z. Wasilewski, *Nowy Konrad. (Rozbiór «Wyzwolenia» St. Wyspiańskiego)*, Lwów, nakł. Tow. Wydawnicze, 1903.

⁴⁸ K. Wojciechowski, *Jan Kochanowski z Czarnolasu*, Lwów, nakł. Macierz Polska, 1899.

⁴⁹ K. Wojciechowski, *Kajetan Koźmian. Życie i dzieła*, Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, 1897.

⁵⁰ H. Boberska, *Historia literatury polskiej ofiarowana młodym, uczącym się Polakom*. T. 1, z. 1–2, Lwów, K. Wild, 1866; H. Drobnera, *Rys historii literatury polskiej* ułożony wg Chmielowskiego, Kuliczkowskiego, Mecherzyńskiego i Nehringa, Lwów, 1887; K. Wojciechowski, *Związły podręcznik do historii literatury polskiej*, Lwów, nakł. Księgarnia St. Köhlera, 1899.

⁵¹ *Sprawozdanie Wydziału Koła Literacko-artystycznego we Lwowie za rok 1894/5*, Lwów, nakł. Koło..., 1895; toż, *za rok 1897/98*, Lwów, nakł. Koło..., 1898.

⁵² J. Bałaban, *Przewodnik dla zakładających biblioteczki i czytelnie ludowe*, Lwów, nakł. autor, 1892.

wydawnictw ludowych w opracowaniu Olgerda Nilczyńskiego⁵³. Decyzja odnośnie tych pozycji wynikała też z faktu, że wykazy te obejmowały tytuły, które wzbudzały zastrzeżenia cenzury. Eliminacja z obiegu czytelniczego polskich treści narodowych wpłynęła zapewne na odrzucenie popularnego śpiewnika Franciszka Barańskiego pt. *Jeszcze Polska nie zginęła*⁵⁴, czy *Zbioru krakowiaków (1000) śpiewanych przy różnych zabawach salonowych i towarzyskich* (nakł. M. F. Poremba, 1871). Podobnych przyczyn zakazu rozpowszechniania można upatrywać w przypadku pracy Józefa A. Rogosza przybliżającej malarstwo Artura Grottgera, Jana Matejki⁵⁵. Zastrzeżenia wzbudziła również praca Władysława Łozińskiego, *Malarstwo cerkiewne na Rusi*, o czym mógł zdecydować fakt, że była to odbitka z «Kwartalnika Historycznego» (1887). Cenzura rosyjska nie dopuściła także na rynek, ze względu na poruszanie treści, dzieła Stanisława Schnür-Peplowskiego pt. *Teatr polski we Lwowie (1780-1881)*, czy Zygmunta Gargasa *Teatry chłopskie w Galicji*⁵⁶.

Władze rosyjskie zakazywały rozpowszechniania publikacji odwołujących się czy przybliżających idee socjalizmu, stąd na listach cenzury znalazły się prace: Zygmunta Balickiego *Uwagi krytyczne nad socjalizmem współczesnym* (nakł. Red. «Przeglądu Wszechpolskiego», 1898), Feliksa Gawrońskiego *Socjalizm, jego historia i zasady* przez X. F. G. (nakł. Seyfarth i Czajkowski, 1879), czy Sidney Webb *Socjalizm w Anglii*, w przekł. J. W. (1897). Z dzieł filozoficznych zakwestionowano też teksty przybliżające poglądy Andrzeja Towiańskiego⁵⁷, założenia mesjanizmu⁵⁸, czy poświęcone demokracji katolickiej w Polsce Leona Zbyszewskiego⁵⁹.

Zastrzeżenia cenzorów rosyjskich budziły także opracowania poświęcone kwestiom społecznym, choć tych pozycji na listach znalazło się zdecydowanie mniej niż wcześniej wspomnianych (35 pozycji – 3,8%). Były wśród nich prace odnoszące się bezpośrednio do spraw społecznych w Rosji, np. Jana Rozwadowskiego *Ruskie bezrobocie w r. 1902. Uwagi o jego terenie* (nakł. autor, 1904). Sytuację społeczeństwa polskiego w zaborze rosyjskim ukazywała publikacja Romana Dmowskiego *Młodzież polska w zaborze rosyjskim* (Red. «Przeglądu Wszechpolskiego», 1876), czy wydana anonimowo praca Bernarda Kalickiego *Kwestia ruska* (Gubrynowicz i Schmidt, 1871). Autorzy zwracali w nich uwagę na wrogą politykę zaborcy wobec Polaków, akty prześladowania i wynaradawiania. Wywody takie nie mogły zyskać akceptacji cenzury. Na listy odrzuconych tytułów trafiły też publikacje dotyczące kwestii żydowskich⁶⁰ i rozwijającego się ruchu emancypacji kobiet⁶¹.

⁵³ O. Nilczyński, *Bibliografia wydawnictw ludowych 1848-1894 staraniem lwowskiego Koła Artystyczno-Literackiego* wydana., Lwów, nakł. Koła Artystyczno-Literackie, 1894.

⁵⁴ F. Barański, *Jeszcze Polska nie zginęła. Pieśni patriotyczne i narodowe*. Cz. 1. *Muzyka*, Lwów, nakł. Księgarnia Polska B. Połonieckiego, 1902.

⁵⁵ J.A. Rogosz, *Artur Grottger, Jan Matejko. Studia o sztuce w Polsce*, nakł. Red. «Tygodnia», 1876.

⁵⁶ S. Schnür-Peplowski, *Teatr polski we Lwowie (1780-1881)*, Lwów, Księgarnię Gubrynowicza i Schmidta, 1889; Z. Gargas, *Teatry chłopskie w Galicji*, Lwów, Tow. Wydawnicze, 1903.

⁵⁷ A. Boleski, *Andrzej Towiański. Dwa odczyty*, nakł. Odrodzenie, 1904.

⁵⁸ Cz. Pieniążek, *Mesjanizm i towiańszczyzna w ogólnym zarysie*, nakł. Red. «Tygodnia», 1876.

⁵⁹ L. Zbyszewski, *Demokracja katolicka w Polsce*, Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, 1896.

⁶⁰ L. Caro, *Kwestia żydowska w świetle etyki*, tłum. Bolesław Lewicki, Lwów, nakł. Wydawn. «Gazety Narodowej», 1893.

⁶¹ H. Jasińskiego, *Kobieta XIX stulecia. Studium ekonomiczno-społeczne*, Lwów, nakł. autor, 1880.

Znacznie rzadziej rosyjska cenzura odrzucała opracowania z nauk matematyczno-przyrodniczych (9), medycznych i weterynaryjnych (7), technicznych (1), rolniczych (4). Wynikało to częściowo z liczby publikacji z tego zakresu w ogólnym dorobku wydawniczym Lwowa, jak i mniejszej kontrowersyjności treści. Tym bardziej ciekawie może umieszczenie na liście dzieł niedopuszczonych do obrotu, np. pracy Józefa Bzowskiego, *Co to jest rola? Jak powstała, jakie są jej gatunki i jak ją rozpoznawać*, (Macierz Polska, 1899), poradnika lekarskiego Jana Stelli-Sawickiego, *Domowy poradnik lekarski* (Macierz Polska, 1883 r.), czy pracy Tadeusza Żulińskiego *O działaniu kofeiny i teiny jako też kawy i herbaty na ustrój ludzki i zwierzęcy* (nakł. autor, 1876). O decyzji cenzury w tych przypadkach zdecydowały najpewniej czynniki poza merytoryczne – w pierwszych dwu mógł być nakładca – Macierz Polska – i adresat, w trzecim zaś informacja, że tekst był przedstawiany na II Zjeździe Lekarzy i Przyrodników Polskich we Lwowie dnia 28 lipca 1875 r. Na liście zakazanych znalazła się też praca Kazimierza Wodzickiego *Zapiski ornitologiczne. IX. Orły polskie* (Gubrynowicz i Schmidt, 1886). Zastrzeżenia wzbudził zapewne podtytuł opracowania – *Orły polskie, mogący* (w opinii cenzorów) przywoływać u czytelników narodowe skojarzenia.

Cenzura rosyjska była szczególnie uczulona na publikacje o tematyce religijnej, stąd teksty te były często kwestionowane przez cenzurę rosyjską w całości. Taką decyzję podjęto w odniesieniu do 99 poz. (10,7%). Stosunek władz rosyjskich do religii obcych, w tym katolickiej, których działalność uznawano za szkodliwą politycznie, a tym samym niecenzuralną, był konsekwentnie nieprzychylny⁶². Taki pogląd leżał u podstaw częstych postanowień cenzorów o niedopuszczeniu do rozpowszechniania takich tekstów, choć według ustaleń Daniela Olszewskiego⁶³ książki takie były wydawane w zaborze rosyjskim. Szczególnie kategorycznie traktowano literaturę dewocyjną adresowaną do ogółu wiernych, powszechnie rozwijającą się w XIX wieku. Przeważały tu różnego rodzaju modlitewniki, śpiewniki, koronki, nowenny, godzinki maryjne, głównie polskich autorów. Liczne wydania tej literatury odzwierciedlały powszechne w polskiej religijności motywy maryjne. Najczęściej na listy dzieł zakazanych w całości trafiały modlitewniki i rozmyślenia związane z nabożeństwami majowymi⁶⁴, rzadziej

⁶² P. Szreter, *Rosyjska cenzura spraw duchowych wyznań obcych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Instytucje – publiczność – sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa* pod red. J. Kosteckiego, T. 6, Warszawa 1997, s. 124–142.

⁶³ D. Olszewski, *Książka religijna na terenie Królestwa Polskiego w XIX wieku*, «Rocznik Świętokrzyski», R. 16, 1989, s. 147–173.

⁶⁴ Można przywołać następujące pozycje: Z. Golian, *Miesiąc Maryi zawierający Msze święte na wszystkie dni maja oraz Rozmyślenia na każdy dzień z zapisków czynionych podczas konferencji majowych ś.p. ks. ...*, Lwów, nakł. K. Łukasiewicz, 1887; O. Hołyński, *Czytania majowe dla ludu czyli zbiór czyli zbiór krótkich rozmyślań i przykładów na każdy dzień miesiąca maja z dodaniem litanii, modlitw i pieśni*. Wydał ks., cz. 1–4, Lwów, nakł. wydawca, 1874–1876; F. La Lomia, T.J., *Nowy miesiąc Maryi. 33 rozmyślań o 10 główniejszych świętych Matki Boskiej do odczytania w czasie majowego nabożeństwa lub też do odprawienia nowenny przed każdą uroczystością Maryi, ułożone przed ponad 120 laty przez ...obecnie przełożone na język ojczysty przez ks. L. Soleckiego, wikariusza przy katedrze lwowskiej*, Lwów, nakł. tłumacz, 1880; W. Mrowiński, *Miesiąc maj poświęcony czci N. Maryi P. Z przykładami*, Lwów, 1885; L. Solecki, *Jako czytania majowe. Wykład godzinek o niepokalanym poczęciu Najśw. Panny Maryi w rozmyśleniach na każdy dzień miesiąca maja z przykładami i laskach i cudach Królowej Niebios z dod. Pieśni*, Lwów, nakł. autor 1882.

różańcowym⁶⁵. Z innych prac o tematyce maryjnej cenzura zakwestionowała edycje opisujące obrazy Matki Boskiej w Polsce⁶⁶, czy kulcie Panny Maryi w Polsce⁶⁷.

Do obrotu nie były dopuszczane także teksty hagiograficzne oraz modlitewniki związane z kultem świętych. Powszechny kult bł. (dziś świętego) Jana z Dukli owocował licznymi edycjami przybliżającymi jego zasługi, często w połączeniu z modlitwami zanoszonymi za jego wstawiennictwem⁶⁸. Na listy w całości zakazanych pozycji trafiły też modlitewniki do św. Antoniego z Padwy⁶⁹, św. Stanisława Kostki⁷⁰.

Cenzorzy rosyjscy kategorycznie zabraniali rozpowszechniania również edycji katechizmów i modlitewników, zarówno ogólnych, jak i szczególnego przeznaczenia – dla dzieci, młodzieży, dla ludu⁷¹. Podobne decyzje podejmowano w przypadku zbiorów kazań⁷², także kazań niedzielnych, okolicznościowych⁷³.

Dużą część lwowskiej oferty stanowiła literatura piękna (278 pozycji, 30,1%). Wpływały na to zapewne z jednej strony zainteresowania potencjalnych czytelników, ale nie bez znaczenia były decyzje nakładców. Zaostrzenie kryteriów cenzury rosyjskiej skłaniało ich do wysyłania mniej ryzykownej części produkcji, jaką była literatura piękna, choć i tu niejednokrotnie cenzura kategorycznie ingerowała⁷⁴. Lista pozycji zakwestionowanych w całości odbijała proporcje wyborów lwowskich nakładców, w których przeważała twórczość współczesnych prozaików polskich⁷⁵. Byli wśród nich autorzy o ustalonej pozycji literackiej, których kolejne tytuły często ukazywały się na rynku – Michał Bałucki, Wilhelm Feldman, Zygmunt Kaczkowski,

⁶⁵ *Podniesienie ducha w tajemnicach różańca św. czyli rozmyślenia i czytania pobożne na miesiąc październik, wielki post, miesiąc Maryi i głównejsze uroczystości w roku z dodatkiem podręcznika różańcowego*. Tłum. z franc. Jakub Maria Patlewicz, Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, 1883.

⁶⁶ S. Barącz, *Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce*, zebrał i wydał..., Lwów, nakł. autor, 1891..

⁶⁷ W. Mrowiński, *O czci Matki Boskiej w Polsce*, Lwów, Straż św. Wojciecha, 1886.

⁶⁸ N. Golichowski, *Żywoć błogosławionego Jana z Dukli wraz z uwagami religijnymi, litanią, modlitwami podczas oktawy i do Sakramentu pokuty*, Lwów, 1878; tegoż, *Nowenna do błogosławionego Jana z Dukli, doświadczonego opiekuna w różnych przypadkach i potrzebach lwowskich*, Lwów, nakł. dobrodzieje, 1887.

⁶⁹ Ks.***, *Nowenna do świętego Antoniego z Padwy. Z przykładami*, Lwów, Druk. Ludowa, 1896.

⁷⁰ X** T. J., *Nowenna do św. Stanisława Kostki*, Lwów, nakł. Druk. Ludowa., 1875.

⁷¹ Przykładowo można wymienić: Z. Gorazdowski, *Katechizm św. Kościoła katolickiego dla ludu*, Lwów, nakł. autor, 1876; L. Solecki, *Książka do nabożeństwa dla młodzieży i dzieci z uwzględnieniem przystępujących do pierwszej spowiedzi, komunii i do sakramentu bierzmowania*, wyd. 5, Lwów, 1882; tegoż, *Pacierz codzienny. Książka do nabożeństwa dla młodzieży i dzieci*, Lwów 1891; J. Nowakowski, *Droga do szczęścia prawdziwego. Książka do nabożeństwa, poświęcona szczególnie dla katolickiej szkolnej młodzieży*, Lwów 1885.

⁷² Na listy trafiły m. in. pozycje: I. M. Isakowicz, *Kazania niedzielne miane niegdyś przez wikarego kościoła orm.-kat. Stanisławskiego, a dzisiejszego Arcybiskupa Lwowskiego obrz. orm.-kat.*, wyd. 2, Lwów, nakł. W. Maniecki, 1896; J.Ch. Janiszewski, *Dwadzieścia mów i kazań przygodnych*, Lwów, O. Hołyński, 1878; E. Stateczny, *Chrystus Jezus. Kazanie obejmujące główne zasady wiary chrześcijańskiej*, Lwów 1900.

⁷³ I.M. Issakowicz, *Kazania na każdą niedzielę w roku miane*, Lwów, 1899, czy tegoż, *Kazania o męce Pańskie i nauki przygodne*. Ogólnego zbioru t. 2, wyd. 3, Lwów, nakł. W. Maniecki, 1890.

⁷⁴ P. Szreter ustalił, że wydawcy lwowscy na przestrzeni lat (1897–1914) zmieniali swoją ofertę eksportową i po 1900 r. zwiększyli liczbę wysyłanych tytułów z literatury pięknej, jako budzącą mniej zastrzeżeń. Zob. P. Szreter, *Import wydawnictw zakordonowych...*, s. 224

⁷⁵ Ta cecha importowanych wydawnictw z literatury pięknej, podobnie jak lista popularnych autorów, była wspólna dla transportów z wszystkich zaborów. Zob. J. Kostecki, *Trudny proces...*, s. 198–199.

Józef Ignacy Kraszewski, Zygmunt Miłkowski, Józef A. Rogosz, Władysław Sabowski, Paulina Wilkońska, Gabriela Zapolska, Stefan Żeromski. Wykazy tytułów prozy współczesnej w całości niedopuszczonych do obrotu obejmowały powieści osnute wokół wydarzeń Powstania Styczniowego, rzadziej Listopadowego, bądź z motywami powstańczymi wplecionymi w fabułę. Można przywołać teksty Michała Bałuckiego *Życie wśród ruin* (F.H. Richter, 1870), Władysława Czaplickiego *Bohaterska rodzina. Urywek z powstania 1863 r. Zdarzenie prawdziwe* (Księgarnia Polska, 1883), Władysława Sabowskiego *Kręte drogi. Powieść z portretem* (Wydawn. «Mrówki», 1871), czy Stefana Żeromskiego *Rozdziobią nas kruki wrony* (Polskie Tow. Nakładowe, 1901). Podobnie traktowano powieści nawiązujące do wypadków poprzedzających Wiosnę Ludów z lat 1846-1848. Stąd powieści Józefa A. Rogosza przybliżające wolnościowe dążenia szlachty polskiej – *Marzyciele. Powieść historyczna z pierwszej połowy wieku XIX.*, t. 1-3 (Księgarnia Polska, 1881), czy *Dla idei. Powieść z niedalekiej przeszłości*, t. 1-2 (Seyfarth i Czajkowski, 1885) – nie zyskały akceptacji cenzorów rosyjskich, mimo krytycznego stosunku autora do opisywanych wydarzeń. Podobną decyzję podjęto w przypadku powieści Jana Zachariasiewicza *Noc królewska, powieść z ostatnich lat panowania Stanisława Augusta* (nakł. F.H. Richtera, 1872) nawiązującej do czasów z końca XVIII wieku i przypominającej sylwetkę ostatniego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Z innych powodów na listy odrzuconych tytułów trafiły powieści Stanisława Przybyszewskiego (m. in. *Dzieci szatana*), Gabrieli Zapolskiej (np. *Przedpiekle*). O zakazie ich rozpowszechniania zdecydowały tu głównie względy obyczajowe.

Znacznie rzadziej wśród zakwestionowanych tekstów spotykamy utwory poetyckie i sztuki dramatyczne, co odpowiadało całościowemu ich udziałowi w dorobku lwowskich wydawców. Znalazły się wśród nich tomiki Adama Asnyka, Władysława Bełzy, Jana Kasprowicza, Ludwika Kondratowicza (Władysław Syrokomla), Zygmunta Krasińskiego, Teofila Lenartowicza, Adama Mickiewicza, Wincentego Pola, Juliusza Słowackiego, by wymienić tylko tych z poetów, których tomiki były zatrzymane wielokrotnie. Część tych twórców była też autorami sztuk dramatycznych i konsekwentnie, ze względu na nazwisko, były skreślane jako szkodliwe i niedopuszczane do obiegu.

Mniejszy udział literatury zagranicznej w produkcji wydawców lwowskich zdecydował o znacznie skromniejszej ich obecności wśród książek odrzuconych, zaledwie 16 pozycji. Zastrzeżenia cenzorów budziły utwory George'a Byrona, Wiktora Hugo (*Nędznicy*, czy dramat *Król się bawi* w przekładzie Władysława Sabowskiego), czy twórców ukraińskich – Iwana Franki (*Obrazki galicyjskie. I*), Tomasza Padury (*Pisma*, K. Wild, 1874), a z dawniejszych autorów *Dekameron* Giovanniego Boccaccio.

Władze carskie szczególnie uważnie kontrolowały importowane książki dla określonych grup odbiorców – dla dzieci i młodzieży (30 poz., 3,2%) oraz dla ludu (14). Intencją autorów tych tekstów była realizacja określonych celów wychowawczych u potencjalnych czytelników. Stąd wydawnictwa te często trafiały na listy książek w całości zakazanych. Połowa tytułów dla dzieci i młodzieży, co zwraca uwagę, stanowiły teksty ogłoszone w seriach (15 poz.): «Biblioteka dla Młodzieży» Towarzystwa Pedagogicznego, «Biblioteczka Teatralna dla Dzieci i Młodzieży» H. Altenberga, «Wydawnictwo Macierzy Polskiej». Przeważały wśród nich utwory polskich autorów:

Władysława Bełzy, Wiktorii Hiblównej, Felicji Popławskiej, Juliusza Starkla, Władysława Zawadzkiego, rzadziej obcych – Edmunda Amicisa (De), Hansa Christiana Andersena. Obok bajek, powiastek, były też opowiadania i opisy historyczne⁷⁶. Jeszcze wyraźniej przewaga edycji seryjnych była widoczna w książeczkach dla ludu. W tej grupie tylko jeden tytuł (sfinansowany przez autora, Juliana Horoszkiewicza, *Listy o rzeczach publicznych dla ludu*, Cz. 1-2) nie przynależał do serii.

W latach 1864–1904 cenzura rosyjska, przypomnijmy, nie dopuściła do obiegu 925 pozycji zrealizowanych przez lwowskich nakładców, co stanowiło 27% wszystkich publikacji wysłanych przez nich do zaboru rosyjskiego. Przewaga liczbowa tytułów dopuszczonych przez cenzorów warszawskich do obrotu zdaje się dowodzić rozeznania lwowskich wydawców w obowiązujących na tym terenie przepisach i obostrzeniach cenzuralnych. Doświadczenie zdobywali w tym zakresie dzięki systematycznie prowadzonemu eksportowi swych wydawnictw. Ostrożność lwowskich wydawców w dobieraniu dzieł wysyłanych do zaboru rosyjskiego była podyktowana kwestiami finansowymi, ale również pragmatyzmem, który miał ich zabezpieczać przed narażeniem się urzędnikom cenzury. W rzeczywistości nie udało się im uniknąć odrzucenia części wysyłanych książek, co było następstwem wnikliwości cenzorów rosyjskich skłonnych do nadinterpretacji treści ocenianych dzieł, ich przesłania czy przywołań. Najczęściej na listy trafiały tytuły odnoszące się do historii i kultury Polski, tradycji walk narodowowyzwoleńczych.

Doświadczenie i systematyczna współpraca zawodowa nakładców Lwowa z księgarzami warszawskimi zdecydowała o liczbie książek wpisanych na listy dzieł zakazanych w zaborze rosyjskim. Wśród nich najczęściej widniały edycje Księgarni Gubrynowicza i Schmidta oraz Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, ale liczną grupę stanowiły także nakłady towarzystw, szczególnie Towarzystwa Pedagogicznego i Macierzy Polskiej.

Powszechność edycji seryjnych w XIX wieku potwierdzała częstotliwość ich występowania w ofercie lwowskich nakładców, które stanowiły 17% (164 pozycje) zakwestionowanych tytułów. Na tę liczbę złożyły się przede wszystkim tomiki popularnej «Biblioteki Mrówki» Księgarni Polskiej (43 tytuły w 71 zeszytach), ale także «Biblioteki dla Młodzieży» Towarzystwa Pedagogicznego, «Biblioteki Macierzy Polskiej», «Biblioteki Narodowej» F. H. Richtera, czy «Biblioteki Polskiej» Gubrynowicza i Schmidta.

Warto też odnotować, że wśród przesyłanych publikacji naukowych aż 101 pozycji odrzuconych było odbitkami z czasopism czy prac zbiorowych. Zdaje się to potwierdzać traktowanie tego typu edycji na równi z książkami, jako ważnej formy w działalności nakładowo-sortymentowej ze względu na popularyzowanie zawartych w nich treści.

⁷⁶ R. Starkel, *Opowiadanie o królu Janie Sobieskim w 200 letnią rocznicę oswobodzenia Wiednia*, Lwów, Tow. Pedagogiczne, 1883; W. Zawadzki, *Zamki i kościoły. Opowieści historyczne dla młodzieży*. Z ilustr. J. Kossaka, Lwów, nakł. Seyfarth i Czajkowski, 1884; W. Zawadzki, *Grody polskie. Opis historyczny (Gniezna, Krakowa, Częstochowy, Warszawy, Wilna, Lwowa, Kijowa) dla dorastającej młodzieży*, 1866 i wyd. 2, Lwów, nakł. Gubrynowicz i Schmidta, 1885.

Analiza materiału dowodzi, że swobody polityczne panujące w Galicji, sprzyjające realizacji szerszej oferty wydawniczej, rzutowały równocześnie na pewne utrudnienia w kontaktach zawodowych z księgarzami zaboru rosyjskiego. Dokonywane przez lwowskich nakładców selekcje książek wysyłanych do Warszawy nie uchroniły części transportu przed wpisaniem ich na listy książek «zakwestionowanych w całości».

Марія КОНОПКА. Львівські видання в «чорному списку» російської цензури в 1865–1904 роках.

Серед книжок, які російська цензура не допустила до продажу (близько 967 назв), фігурували літературні, наукові, релігійні твори і навіть видання для дітей і молоді. Групу «повністю заборонених» становили історичні праці, здебільшого з історії Польщі. Книжки цієї тематики заздалегідь були приречені на викреслення. Літературно-художні друки потрапляли до списку заборонених, як через особу автора (твори Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Теофіла Ленартовича), так і через тематику, що стосувалася національного питання. Вивчення масштабів і наслідків діяльності російської цензури супроти львівських видань дозволить визначити тематичний діапазон заборонених творів та назвати тих видавців, які в часі російської окупації, попри всі зусилля, не змогли з частиною своїх друків пробитися до читача.

Ключові слова: книгарні Львова, асортимент, наклад, цензура, XIX століття.

Mariia KONOPKA. Lviv Publications on the Russian Censors' «Blacklist» from 1865 to 1904.

On the list of books that were blocked for sale by Russian censorship (about 967 titles), there figured literary, scientific, and religious works, and, even, books for children and youth. Most often the group of «completely prohibited» titles were historical works, especially those on Polish history. Books on this subject were doomed in advance for blacklisting. Belletristic works also ended up on the blacklist, either out of consideration of the author (works by A. Mickiewicz, J. Słowacki, T. Lenartowicz), or because the subject matter concerned the national question. The study of the extent and consequences of Russian censorship against Lviv publications allows us to determine the thematic range of the prohibited works, and to identify those publishers, who, at the time of the Russian occupation, despite all efforts, could not reach readers with part of their print runs.

Keywords: Lviv bookstores, publication catalog, edition, censorship, 19th century.